

Ninna Edgardh

Gudstjänst efter pandemin

I denna den fjärde och avslutande artikeln i Svensk Kyrkotidnings serie "Gudstjänst i pandemins tid" (publicerad i nummer: 6,7 och 12 - 2021) reflekterar Ninna Edgardh över erfarenheter av gudstjänster i pandemins tid och blickar framåt mot tiden efter pandemin och hur de erfarenheterna kan tas tillvara i utformandet av gudstjänst i framtiden. Men framför allt har pandemin aktualiserat de avgörande frågorna om vad en gudstjänst är och de frågorna blir därför centrala i denna artikel.

Vad är en gudstjänst egentligen? Som prästpraktikant för trettio år sedan väcktes den frågan till liv i mig. De gångna två åren har ruskat om det vi förut tagit för självklart, när så mycket av gudstjänstliv ställts in och ställts om. När detta skrivs, i december 2021, hoppas vi alla att vi ska kunna återgå till ett "normalt" gudstjänstliv. Men vari består det normala och vad vill vi tillbaka till?

Som prästkandidat på min första praktikperiod fick jag förtroendet att själv förbereda en friluftsgudstjänst. Dittills hade jag gjort som de flesta av oss och tagit för givet att det som kallas gudstjänst är en gudstjänst. Men när jag nu hade fått fria händer att utforma detta tillfälle blev jag plötsligt osäker. I sommarnatten, mitt i förberedelserna, frågade jag mig: Vad är det egentligen som gör en gudstjänst till en gudstjänst?

För mig blev det inledningen till en forskarkarriär, som gett svar, men också nya frågor och detta inte minst under pandemin. Först vill jag därför summera lite av pandemins konsekvenser för gudstjänstlivet. Därefter återvänder jag till frågan om vad en gudstjänst är och avslutar med ett förslag på att vi ska släppa det fokus på gudstjänstordningar som karakteriserat det senaste halvseklet och fundera lite mer på hur vi förhåller oss till det vi gör när vi firar gudstjänst.

Mångfaldens segertåg

Svenska kyrkan har ända sedan 1970-talet fört detaljerad statistik över församlingarnas gudstjänstfirande. Gudstjänstlivet har under perio-

den gått från stor enhetlighet till allt rikare variation. Tre kyrkohandböcker (1942, 1986 och 2017) har avlöst varandra. Därtill har ett stort antal försöksordningar prövats.

Med församlingarnas benägna har bistånd har statistikinsamlingen överlevt allt detta, fram till pandemin. År 2020 noteras för första gången "ingen uppgift" i statistikdatabasen. Det visade sig helt enkelt omöjligt att föra statistik över den mångfald varianter pandemin gett upphov till av inställda gudstjänster och omställda varianter, som inte formats uppifrån efter de fastställda mallar som statistikrapporteringen bygger på, utan improviserats fram av präster och andra anställda utifrån lokala möjligheter och behov. Digitaliseringen har varit en pådrivande faktor i variationsrikedomen, men inte den enda.

Svensk kyrkotidning har det gångna året uppmärksammat olika aspekter på de många liturgiska och diakonala omställningarna under pandemin. Hanna Stenström påpekar i en ledare (SKT 10/2021 s 295) det paradoxala i att firandet av sakramenten – livets vatten och livets bröd – under pandemin förvandlats till något potentiellt livsfarligt. Lika paradoxalt är att församlingar tvingats motarbeta den vana som växt sig stark de senaste årtiondena, att människor söker sig till kyrkan när krisen slår till, personligt eller kollektivt. Att fira gudstjänst innebär en samling runt det heliga. Under pandemin har vi måst motstå den djupt mänskliga instinkten att samlas tätt intill varandra inför det okända hotet. Det är inte att undra på att många av oss känt förvirring

inför situationen, från biskopar och kyrkoherdar till församlingsbor.

När den senaste handboksrevisionen i Svenska kyrkan initierades 2006 oroade den växande mångfalden biskopar och kyrkostyrelse. Direktiven för handboksarbetet handlade om hur man skulle få ordning i den vilervalla av alternativ som utvecklats, inte minst genom möjligheten till temamässa och temagudstjänst. Under pandemin förefaller denna ambition att ha helt fallit samman.

Få gemensamma riktlinjer har utformats. Istället har ansvaret lagts på kyrkoherdarna, motiverat av att de känner den lokala situationen. Kanske är denna utveckling naturlig i en kris. För den enskilda gudstjänstfiraren har den exploderande variationsrikedomen dock inneburit att gudstjänstlivet förvandlats från trygg kontinuitet till svårförutsägbar otydlighet. Ibland har kyrkan varit stängd, ibland inte. På vissa ställen har nattvard firats, på andra inte. När nattvard firats har vi sällan vetat hur det skulle gå till.

Digitalisering spränger gränser

De digitala lösningarna har ställt krav på teknisk kompetens både bland anställda och gudstjänstdeltagare. Samtidigt har de ytterligare sprängt gränserna för vad vi kallar gudstjänst. Forskare vid kyrkokansliet konstaterar i en rapport att digitala gudstjänster upphäver både rum och tid, så till vida att tittaren kan ta del av dem när och var som helst. Även sätten att delta förändras. Det kan innebära allt från ett aktivt deltagande i grupp med psalmsång och böner, till

ett sporadiskt klickande på en länk i några sekunder. Vad gör det med vår förståelse av gudstjänst?

Låt mig ta ett konkret exempel: Jag ser en förinspelad digital gudstjänst på midfastosöndagen, med Li-

flyttade vi ut bland tallar och blåbärris. För mig blev det en möjlighet att både tacka Gud och be för vår värld när vi möttes ute i naturen varje vecka och tog hand om både kropp och själ, även om ingenting följde en form som

”Vi konstruerade en form som byggde på den traditionella fysiska, men som vi anpassade efter både mediet och våra behov.”

vets bröd som tema i evangelieboken. Ingen nattvardsliturgi återges, men jag ser bilder på paten och bröd, hör en offertoriesalm sjungas och ser ett fåtal kommunicerande deltagare som tar emot bröd av prästen.

Efteråt funderar jag över vad jag varit med om. En delåtergivning av en firad mässa? En digital gestaltning av en nattvardsmåltid? En påminnelse om hur det var när nattvard kunde firas? Eller en ”digital nattvardsgudstjänst”? Och vad är i så fall det?

Upplevelser av skav

I min egen församling stängdes kyrkportarna helt i perioder under pandemin. Under ett halvårs tid ledde det till att några av oss firade gudstjänst via Zoom på söndagskvällarna. Vi konstruerade en form som byggde på den traditionella fysiska, men som vi anpassade efter både mediet och våra behov. Genom att slå av och på mikrofonerna kunde vi både sjunga och be tillsammans. Vi hade en förberedd reflektion över texten, som också inbjöd till respons från deltagarna. Vi bad en förbön, där var och en kunde bidra med förbönsämnen som låg nära vårt hjärta. Efteråt fanns det möjlighet för den som ville att stanna kvar i Zoomrummet och prata lite.

En annan mötesplats blev också en stark gudstjänstupplevelse för mig under pandemin, även om den inte gick under denna beteckning. Jag var sedan tidigare med i en grupp som möttes för yoga och Qi gong i kyrkan. När vi inte längre kunde träffas inomhus

kyrkan på något sätt sanktionerat. Rörelserna var inspirerade av österländska traditioner, men försvenskade och anpassade till kyla, regn och sommarhetta, beroende på årstid.

När kyrkportarna så småningom öppnades igen var det med dubbla känslor jag återvände till det söndagliga gudstjänstlivet. Det var underbart att få mötas och att få fira mässa igen, underbart att få gå in i kyrkans tradition som en länk i en lång kedja och i medvetande om att jag delar firandet med stora delar av världens befolkning. Det var också fint att få vara en lokal församling igen.

Samtidigt kunde jag sakna intimiteten i vår digitala förbön, liksom möjligheten att inkludera personer på långt fysiskt avstånd. Kroppen, som känt sig fri att hitta egna uttryck i bön i Guds skapelse, protesterade mot kyrkorummets förutbestämda rörelser och myckna stillasittande. Min egen röst tystnade, överröstad av orgeln och formens enkelriktning. Magen protesterade när vi skulle resa oss upp och sjunga halleluja efter att ha lyssnat till en evangelietext som jag upplevde som förfärlig i sin otolkade form. Förlåtelseorden skramlade tomt, i förhållande till min upplevelse av skapelsens rop efter vår botgöring. Det var helt enkelt mycket i det ”normala” som skavde i kropp och själ.

Kan vi fira gudstjänst?

Jag gör inte anspråk på att min egen upplevelse ska delas av andra. Men oavsett hur vi upplevt det har pan-

demin inneburit uppseendeväckande övergångar från normalitet till undantagstillvaro och tillbaka igen. Kanske att övergångarna väckt känslor av skav hos fler än mig?

Skavet kan förstås handla om min egen oförmåga. Jag återkommer i tanken till den fråga som den katolske reformatorn Romano Guardini (1885-1968) ställde i ett berömt öppet brev år 1964: ”Kan den moderna människan alls fira gudstjänst?”. Andra Vatikankonciliet hade just kungjort sin stora gudstjänstreform, som skulle påverka inte bara katolska kyrkan utan också många andra av världens kyrkor. Guardini var bekymrad och frågade sig hur bokstäverna i koncilietets dokument skulle kunna omsättas i levande liturgi. Han tyckte sig nämligen se att människor i det moderna samhället inte längre behärskade det liturgiska språket. Tro hade för vanliga människor blivit något förändligt och privat.

Kanske har jag – och stora delar av Sveriges befolkning med mig – helt enkelt förlorat förmågan att fira gudstjänst? Kanske har vi förvandlats till ett privatreligiöst granskogsfolk, som finner Gud bland tall och gran snarare än i våra vackra gamla stenkyrkor?

Guardini var dock inte ute efter att kritisera kyrkfolket. Tvärtom riktade han sig till prästerna, som ansvariga för gudstjänstlivet och enligt hans uppfattning alltför upptagna av gudstjänstens form. Reformerna måste nå djupare än så, menade han. De måste syfta till att återerövra tillgången till det språk som förlorats. Deltagarna måste i gudstjänstens yttre handlingar kunna ana deras inre mening. Liturgin måste firas – menade han – så att människor verkligen upplever att Kristus är närvarande hos sitt folk.

Orden klingar utmanande än idag. Hur leder vi gudstjänst så att människor verkligen känner att Kristus är där? Frågan är om pandemins onormala tillstånd kan hjälpa oss på vägen, genom att det tvingat oss att släppa det mesta av det vi normalt förknippat med att fira gudstjänst. Kanske något av det skav jag upplevt handlar om något som, utan att vi

riktigt märkt det, gått förlorat i allt det angelägna reformarbete vi ägnat oss åt det senaste halvsekle?

I mina funderingar tar jag hjälp av några 1900-talets tänkare, som i olika sammanhang uttryckt liknande tankar.

Verkligheten som yta och fönster

Jag börjar hos medeltidsforskaren Alf Härdelin (1927-2014), som i boken *Världen som yta och fönster. Spiritualitet i medeltidens Sverige* (2005), utgår från att tillvaron har både en ytersida och en innersida. Den som firar gudstjänst lär sig att de kyrkliga orden och riterna är utsidor av något för de yttre sinnena fördolt, kanske den ”inre mening” Guardini talar om. Innersidan, mysteriet, blir synlig genom ”de ytor som sinnena kan registrera”, som ”blir förnimbara genom den jordiska kyrkans fönster” (Härdelin 2005, s. 10).

Härdelin skriver om medeltiden, men hur är det idag? Kan vi se den verklighet vi lever i som ett fönster mot en större verklighet, eller har vår förmåga att uppleva verkligheten som fönster gått förlorad och vad betyder det i så fall för vår förmåga att fira gudstjänst? Redan den tyska sociologen Max Weber (1864-1920) menade att moderniteten avförtrollat eller avmystifierat världen. Som moderna människor förhåller vi oss till världen som till något vi kan lära oss behärska och använda oss av. Vi ägnar oss åt världen som yta. Det finns mycket gott i detta, men inte minst hoten mot miljö och klimat har fått oss att uppmärksamma de risker det moderna projektet också för med sig.

Överutnyttjandet av skapelsen, för människans skull, riskerar hela vår civilisation, varnar forskarna idag. Mindre uppmärksammat är vad vårt fokus på världen som yta får för konsekvenser för den kristna kyrkan och vad detta betyder för livet på jorden. Den rysk-ortodoxe teologen Alexander Schmemmann (1921-1983) varnade redan på 1960-talet för två tendenser han såg i de europeiska kyrkorna. Den ena handlade om att de, i den moderna uppdelningen av samhället i sektorer, låtit sig reduceras till att

ägna sig åt ”religion”. En kyrka som låter sitt ansvar reduceras till en ”andlig sfär” krymper sin egen verklighetsförståelse, menade Schmemmann. Den andra fara han varnade för, var att kyrkorna anpassade sig på ett annat sätt, som också innebar en reduktion, nämligen genom att nöja sig med att vara goda etiska krafter bland andra, med Jesus som vägledare (Schmemmann 1996/2005, s. 89-94).

Det som upprörde Schmemmann, och fick honom att ta till starka ord, var att han uppfattade dessa risker som avgörande på liv och död. Sekulariseringen var i färd med att ”stjäla världen från Gud”, genom att den moderna verklighetsförståelsen inte längre betraktade Gud som redan närvarande i livet (Schmemmann 1966/2005, 16).

Schmemmann var djupt förankrad i det ortodoxa gudstjänstlivet, som han såg som ett formande av människan och hela skapelsen till ett liv i Gud. Därifrån hämtade han sin övertygelse att de kristna sakramenten inte gestaltar en särskild andlig sfär, utan uppenbarar livet som det redan är, i dess sakramentala djup. Med Härdelins ord uppenbarar de livet som fönster. I måltiden ser vi världen – samma värld – i ett ljus som räknar med Gud.

Med en sekulariserad förståelse, där endast livet som yta är verklig, blir sakramenten däremot något övernaturligt, som står i motsats till det verkliga. Det riktar blicken mot formen. De rätta orden och den rätta ordningen.

Sextio år senare känner jag igen mycket av det Schmemmann varnade för. Kyrkorna – av olika konfession – har å ena sidan trängts tillbaka i samhället, som förvaltare av en andlig, övernaturlig sfär. Kyrka har blivit ”religion” - och ”religiös” är något konstigt, som inte ens kyrkans tillhöriga vill betraktas som. Samtidigt har många kyrkor funnit en överlevnadsstrategi i att fungera som etiska vägledare, utan att med nödvändighet blanda in Gud i samtalet.

Romano Guardini varnade prästerna för att bli alltför upptagna med att ordna processionerna och formulera

bönerna med rätt ord. Det är uppenbart att vi i Svenska kyrkan ägnat stor kraft åt detta, med våra många handboksreformer. De må vara goda i sig, men de räcker inte, om vi låter modernitetens verklighetsförståelse ta över det vi gör.

Vardaglig och livsnödvändig

Pandemins erfarenheter utmanar oss att fundera mer över *hur vi ser på det vi gör*, vilket i sin tur påverkar *hur vi gör det*. Ser vi det vi gör som yta eller fönster? När vi ser något som fönster, då ser vi djupdimensionen. Sång, läsningar och böner blir en inträdesbiljett till verkligheten, skapad av Gud. Det är samma verklighet som finns utanför kyrkporten, men betraktad på ett sätt som räknar med Gud.

Hur vi förstår det vi gör spelar roll, för egentligen är ju det vi gör i gudstjänsten inte något konstigare än det som Jesus gjorde med sina lärjungar, vilket i sin tur inte var konstigare än det mänskliga liv som pågick runt omkring dem. Jesus och hans lärjungar talade om grundläggande saker i livet. De delade erfarenheter och byggde gemenskap. De delade mat och dryck och hjälpte varandra när livet var svårt.

Berättelsen om hur Jesus möter kvinnan vid Sykars brunn är ett gott exempel. Han säger att det vatten hon hittills fått smaka är sådant som hon snart blir törstig av igen. Men det vatten jag ger, säger Jesus, blir en ständig källa som väljer fram inom var och en och som alltid flödar med evigt liv. Kvinnan väntade sig vatten som yta. Det Jesus erbjöd var vatten som ett fönster mot Guds verklighet, Guds inbrytande i hennes alldeles vardagliga liv vid brunnen.

Varför firar vi gudstjänst? Jo, för att låta oss formas till att möta verkligheten omkring oss som ett fönster, mot något större, mot mysteriet, eller som Alexander Schmemmann uttryckte det, för att ta emot livet som ett liv i Gud.

Jag tror vi gjorde det, när vi kämpade oss igenom pandemin med Zoom-gudstjänst och samlingar till Qi Gong i regn och rusk, och jag tror vi kan göra det genom att samlas till

mer traditionell gudstjänst i vår församlingskyrka.

Den som besökt komuniteten i Taizé i Frankrike har fått uppleva hur gudstjänsterna har en plats i dygnsrytmen lika självklar som maten och sömnen. Det handlar om lika grundläggande aspekter av att vara människa. Vi behöver leva i vår relation till Gud på samma sätt som vi behöver äta och dricka och relatera till andra människor. Vi behöver det för att överleva, både som individer och som människosläkte.

Jesu förhållningssätt väckte nyfikenheten hos kvinnan i brunnen. Hon stannade kvar för att höra mer av vad Jesus egentligen hade att säga. När vi går till en gudstjänst och uppmanas tro på något övernaturligt, eller får en etisk undervisning med Jesus som förebild, så väcks inte denna nyfikenhet. Det blir stängt. Det blir en sämre version av andra umgängesformer. Varken show eller familjefest, varken underhållning eller politiskt

möte. Bara sämre. Inte så konstigt, tänker jag, om det skaver.

Vi får inte hjälp att betrakta alla våra möten med människor, alla våra måltider, som fönster mot Guds verklighet. Vi får inte hjälp att se måltiden vi delar i kyrkan, som en av världens alla måltider, upplyft till Gud för att helgas och förvandlas till bröd som ger evigt liv. Istället fastnar vi i ändlösa diskussioner om rätta formuleringar, rätta tonarter och noteringar.

Det är förödande, därför att vi är skapade som tillbedjande varelser. En mänsklighet som ser skapelsen som ett fönster och en gåva från Gud höjer inte temperaturen på jordklotet med flera grader och hotar inte att förgöra sig själv med kärnvapen. Gudstjänstens övning i att se världen som fönster, att leva våra liv i Gud, är helt enkelt livsnödvändig.

NINNA EDGARDH

Präst i Svenska kyrkan och professor i kyrkovetenskap vid Uppsala universitet

För vidare läsning:

Ninna Edgardh, 2010, Gudstjänst i tiden. Gudstjänstliv i Svenska kyrkan 1968-2008. <https://www.ninnaedgardh.se/wp-content/uploads/2019/10/Gudstj%C3%A4nst-i-tiden.pdf>

Ninna Edgardh, 2021, "Ställa om – och sen? Pandemins effekter på gudstjänst och församlingsliv I Svenska kyrkan", s. 169-192 i Svenskt gudstjänstliv 96/2021

Sara Fransson, Pernilla Jonsson och Patrik Svensson, "Att mäta gudstjänstfirande I det digitala – förändrade vanor och nya möjligheter", s. 33-48 i *Nyckeln till Svenska kyrkan – en skrift om organization, verksamhet och ekonomi 2021*.

Romano Guardini, *An Open Letter. Herder Correspondence* (Special Issue 1964), s. 24-26. Brevet är tillgängligt på <http://www.ccwatershed.org/blog/2013/sep/5/1964-letter-romano-guardini/>.

Härdelin, Alf, 2005, *Världen som yta och fönster. Spiritualitet i medeltidens Sverige*. (Runica et mediævalia Scripta minora 13), Stockholm : Sällskapet Runica et mediævalia

Schmemmann, Alexander, 1966/2005, *För världens liv*. Örebro: Anastasis Media.

Nu finns SVENSK KYRKO TIDNING på nätet

Prenumerera endast digitalt **395 kr/år**
Nyteckning av prenumeration där digitalutgåva med nedladdningsbar app ingår till ordinarie pris **795 kr/år**

För mer information, se under fliken "Prenumeration" på www.svenskkyrkotidning.se